

1857 - Statuts ed uordens d'economia

Ella emprema part "Uordens d'economia" va ei oravontut pervia dalla pasculaziun. Ella part "Davart pinar lenna" va ei pervia dallas concessiuns da lenna per baghegiar, pil clauder e pigl ereger mirs. La tiarza part reglamentscha "Davart las pastiras": Nua eis ei lubiu da spelar pastg e cu da far fein a pastg.

Statuts ed uordens d'economia

1. Cura ch'ei vegn tratg tiara sil funs, duei en mintga vischinadi vegnir tratg in ton sin las pastiras da casa e quei mintg'onn.

2. Tuttas specias da tiers armentivs u tiers manedels dueien, suenter esser fatg mundi ni cura ch'ei vegnan schai ora sin las pastiras, esser sut sufficientes pasturs entochen ch'ei vegn descargau d'alp, oreifer ils vadials ed anseuls.

3. Aschigleiti sco pusseivel duei vegnir mundau ils praus, silmeins ils s.v. tiers casa e las nuorsas, nua ch'ils pasturs dalla primavera ein obligai da pertgirar quels tiers tochen ch'ei vegn cargau en las alps. Ils cavals dueien vegnir cargai cura che la vischnaunca concluda e carga las nuorsas. Ei han aber negin dretg da pascular il funs ni praus temps da primavera. (*dasperas*: Sche las pastiras usitadas fussen buca terrenas, dueien puder tener si da **Maun Sura** mintga vischinadi, aber sin siu maun ed il siu da tschei maun, era leugiu ella pastira pli tumpriva.)

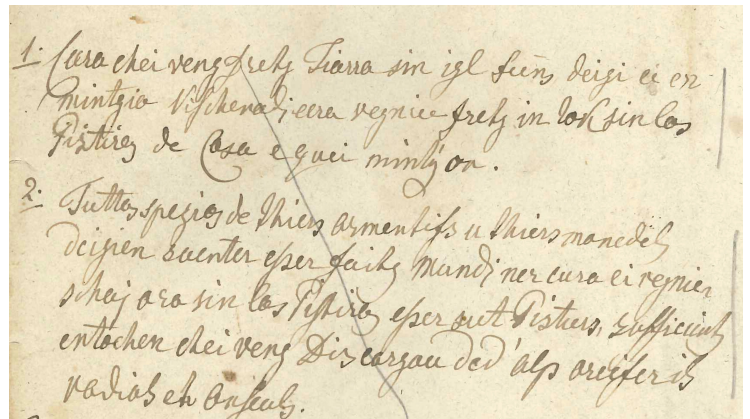
4. Mintga vischinadi duei haver in sufficient e flissi pindrer per mintga specia da tiers, e la pindrada ei per mintga tier 1 xr per gada, oreifer ils cavals, per quels ha il pindrer dil di 6 xr e la notg 12 xr, il qual pagament ei da tscherchar dil patrun dil tier, oreifer nua ch'igl ei pasturs generals ni caschadas, sche po ei era vegnir tschercau ed encuret g tals. En cass ch'il patrun dil tier vules buca pagar la pindrada, sche duei il pindrer encurir agid tiegl obercheit, il qual assista ad in tal pindrer ed aunc castigia in tal ch'ei renitents da pagar.

5. Quels ch'ei negligents e laian ira per praus ils s.v. tiers temps da fretg, seigi ch'ei hagian pastur ni buc, ch'ei vegni pindrau ni buc, ein obligai, sch'ei vegnan retschercai, da bonificar il donn ed ultra da quei aunc sut castitg digl obercheit.

6. Ils tiers casa dueien da tut temps esser sufficientamein enferrai, silmeins cura ch'ei pon far donn, seigi en praus ni pastiras e sur da quei duei era mintga vischinadi haver in agen pindrer e la pindrada per tals tiers buca enferrai, ei fixada per l'emprema gada 4 xr per tier e la secunda gada 8 xr ed aschia vinavon, mintga gada 4 xr dapli, nua ch'igl ei negligenza ni malezia.

7. Cun las cauras la primavera po mintgin ir en ils mises e star leu tochen ch'ei vegn cargau ad alp, gliez medem di ston aber las cauras vegnir a casa e messas sut il pastur da casa. Il temps da primavera duei en scadin mises vegnir mess in uffical pastur sin cauras e tiers casa e tenu exactamein ord praus.

8. Allas nuorsas che vegnan cargadas sin la **Puzza** duei era vegnir dau sal, nua ch'ei vegn mess per mintga tgau 2 xr e sche quei ei buca avunda, paga il stalter ord il general. Ils 2 xr ei mintga cauvitg obligaus da tener e consignar al stalter e la pagaglia dil nurser ei 6 xr per tgau (*per nuorsa*). Suenter esser cargau duei negin puder prender ord la muntanera nuorsas senza mussar

ad in digl obercheit, cass cuntrari croda in tal en castitg digl obercheit.

9. Cavals che vegnan cargai ad alp han negins dretgs, suenter esser cargai, da star sin las pastiras da casa, oreifer cura ch'ei vegnessen duvrai d'ira ord **Tujetsch**, lura pon ei schar sin pastira da casa ina notg avon ir ed ina notg cura ch'ei tuorman. Tgi che schass pli ditg sin la pastira da casa, ei obligaus da pagar 20 x per notg a siu vischinadi.

10. Cura ch'ei vegn cargau, duei mintga particular haver ils dretgs d'ira cun ils tiers nua ch'igl ei usitau, aber cura ch'ei van atras praus, dueien ei ir ad in ir e buca paschentiar. Schabegiond neivs, che las caschadas da **Val Val** e **Val Giuv** stuessen vegnir oragiu, pon quellas vegnir da **Sudada** oragiu. Da turnar ell' alp aber pon quellas buca ira per ils praus ni da **Sudada**, sonder da **Malamusa** e **Liez** etc. etc., oreifer cura ch'ei fuss fatg il funs da **Sudada** si.

Davart pinar lenna

1. Po mintga fiug pinar treis lenns egl uaul cumin per barschar, ils quals pon buca esser meins che treis quartas gross sil tschep, nua ch'ei fuss aber famiglias grondas che pudessen buca vegnir naven cun quei, po ei vegnir schau tier dapli, aber adina cun salidar igl obercheit. Per las slondas ed aissas ei mintgin obligaus da salidar e dumandar igl obercheit, il qual vegn a conceder gratis suenter sco el anfla il basegns.

2. Per baghegiar nuegls e zonas vegn ei dau negina lenna ord schetgas, oreifer lenns da punt cavals, ischenchels ed ina crusch, lenns d'iral e lenns d'aissas da pinar ora e da palancar. Per puder baghegiar in baghetg ei d'observar quei sco il decret da cumin plaida, quei vul dir ch'el seigi „Bauswilligs“ ni buc.

Enstagl da puder pinar palaunca, duei vegnir dau in u dus lenns ord schetga fria per resgiar e palancar cun aissas tenor sco il baghetg ei. Quels lenns dueien aber vegnir dai ora tier sia destinaziun.

Negin duei per clauder puder pinar lattas, sunder ei duei vegnir pinau lenna e fatg blocca da fender. Las classenas da **Maun Sura**, en ed ora encunter la pastira, pon prender la classena da **Maun Sura (Casti entochen Sumsassi)**, quei aber ch'ei buca suenter la pastira da **Maun Sura**, seigi sper la gassa, per auters loghens, dueien prender la classena da **Maun Sut**, ils pals en schetga fria ni cumin, auter aber ord uauls cumins, cura aber in vuless lenna da far in toc classena nova, sche duei igl obercheit, sch'el damonda dar in u plirs lenns, suenter il basegns ord schetga cumina, aber mo per pinar ni reparar, duei el stuer rabbitschar ord uauls cumins.

3. Sch'in particular baghegia mir en in liug nua ch'igl ei stau seiv, paga la vischnaunca 30 x per mintga tschuncheisma. Ei duei aber vegnir protocollau, ch'en quei liug stoppi ei vegnir manteniun mir sufficient e possi buca vegnir claus cun lenna.

4. Suloms sin pastiras duei vegnir dau negins e tuts baghetgs che vegnessen baghegiar sin sulom niev, era sin praus, duei vegnir dumandau sin vischnaunca, alla quala ei stat sura da conceder ni buc, sco ella anfla per bien u necessari ni buc. Puozs sin pastiras ei scumandau da cavar senza lubientscha dalla vischnaunca u dils geraus.

5. Petgas e lattas vid orts pon vegnir pinadas mo ord uauls cumins, aber mo lattas da metter petgas e buca da far seivs.

6. Discharina senza negins uaffens, oreifer ina scua, ei lubiu da far, sco era encurir si lenna manedla, miscalgias e far ora cuschas, ei lubiu aber en ils uauls giu da **Maun Sut**. Dascha e barba ei aber scumandau diltut, en tuts uauls da nossa vischnaunca.

7. Cura ch'ei vegn urentau tetgs e classenas, duei era vegnir observau, che la lenna dumandada e concedida digl obercheit, seigi en termin da dus onns messas en siu destinau liug, cass cuntrari croda in tal en castitg digl obercheit, seigi cun baghegiar ni pinar ora baghetgs. Era lenna sin gassas ni pastiras, che stattan leu pli ch'in onn, vegnan buca duvradas u messas sut

tetg ed aschia schau smarschir, dueien schar saver e sch'ei vegness buca immediat dau uorden e rugalau talas lenna, possi igl obercheit vender quella ed aunc castigiar il negligent.

Davart las pastiras

1. Negin duei puder far si cultem sin pastira, sco era buca puder metter ora cultem sin il funs entochen 12 dis suenter esser scargau d'alp.

2. Duei mintg'onn, in di avon cargar, per tut las pastiras vegnir mundau in di per fiug en las alps u mises ed in di sin las pastiras da casa e mintgin ei obligaus da mundar en l'alp u mises nua ch'el setegn si la primavera ed a casa en siu vischinadi.

Crappa che vegn mundada ord ils praus duei negin metter en las gassas ni encunter las grundas ni baghetgs, ni seivs, ni muschnas d'auters, per in tshoss ni meltra messa en tals e semeglionts loghens pagan castitg 30 xr; per in carr ni schlusada crappa pagan castitg 1 fl. ed aunc sut castitg digl obercheit.

3. Spelar fein ei lubiu en ils sequents loghens.

Tschamut: ils **Rovens** sut **Crap Gries**.

Selva: ils **Rovens** digl **Uaul Carmihut** sco la **Foppa dil Tais** taglia en ed ora entochen la **Val Schmiersch**, la **Val Ruinatsch** sut la **Greppa Cotschna** en ed ora entochen giu tier ils pegns.

Rueras: la **Rufna** dil maun dallas caglias u **Clavadi**, la **Pulanera** sur la **Val Gronda** ensai, aber mo da miez engiu da maun dadens, la **Val dalla Puzza** e **Val Vadretg**, aber mo cun las **Vals**.

Camischolas: La **Val U(A)rgia** e **Val Urz** (*Uors?*) sur il pastg da biestga.

Gonda e Sedrun: da **Plaunca Fadal** anen e dadens la **Val da Plaunca Aulta** cumpriu en la **Plaunchetta**, quei vul dir ella pastira da cauras e sils **Grugns dils Fistatgs**.

Surrein: ils **Barschaus** entochen la **Val dils Triembels**, ils **Rovens dalla Rieda** dadens sut il **Plaun Pardatsch**, las **Vals Claus** giudem e las **Palas sut il Trutg**.

Cavorgia: ils **Rovens dils Falluns** entochen il **Piogn**, ei aber entelgiu da duvrrar negins uaffens.

4. Da far fein a pastg eis ei suenter ils 15 d'uost lubiu en ils usitai loghens sco **Strem**, **Dadens ils Bauns**, **Mila** dil maun da **Mila** dadens **Plaunca Biala** ni ils **Bletschs** tochen si sco gl'ei usitau. Dil maun da **Culmatsch** ei dadens la **Vallatscha**. **Val Giuv** dil maun da **Tschinglatsch** tochen ora tier **Platta Nera**, sco lezza taglia si, dil maun dalla **Puzza** ei dadens la **Tgauma** tochen ora tier la **Tgauma**. **Val Val** dil maun da **Sutseivs** dadens **Plaunca Rodunda** tochen ora tier la **Val da Plaunca** las **Plattas** sco era ils **Naidis** dadens, dil maun da **Tgombras** tochen ora tier **Plaunca da Mesiras**, adina aber entelgiu en pastg da cauras e buca en pastg da biestga sco gl'ei adina usitau.

1857 - Regulativs u uordens

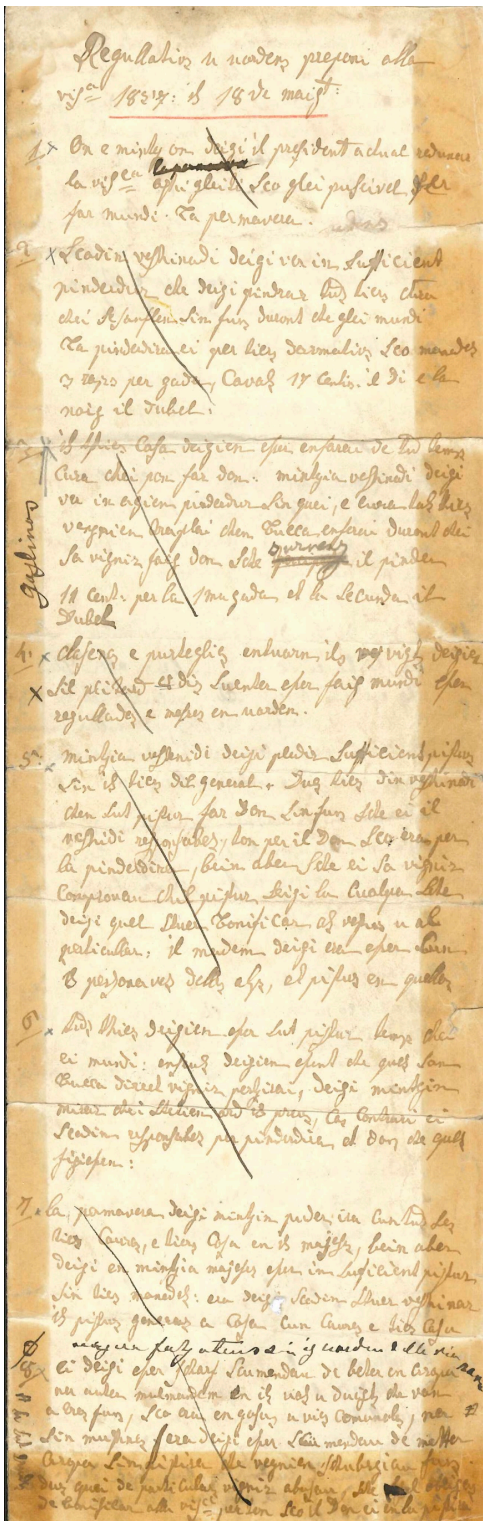
Suenter igl empren uorden digl onn 1811 han quasi aunc adina las medemas reglamentaziuns prioritad. Enteifer strusch 50 onns ei nuota semidau bia. Ins resta tier las tradiziuns secumprovadas e veva plitost tema da midadas. Aschia vegn vinavon reglamentau il pindrer, ils tiers casa ston esser enferrai, ei drova classenas sufficientas e purteglias serradas, plinavon drova ei buns e sufficientes pasturs, gie buca better crappa ellas vias, en dutgs ni sil terren dil vischin.

Tgi che fa mir vegn bonificaus dalla vischnaunca. Igl ei scumandau da far dascha da stiarner ni da perver, era barba pegn ei buca lubida da rimnar. Enteifer quei decennis ein ils Tuatschins vegni pertschards dalla sminuaziun digl uaul e la necessitad da spindrar e mantener quel.

Las casas da scola ston ils vischinadis mantener senza garegiar agid dalla vischnaunca. Il temps da pasculaziun cumina astga negin vischin catschar sappientivamein ils tiers en in auter vischinadi.

Regulativs u uordens proponi alla vischnaunca 1857, ils 18 da matg

1. Onn e mintg'onn duei il president actual radunar la vischnaunca la primavera aschigleiti sco gl'ei pusseivel da far mundi la primavera.
2. Scadin vischinadi duei ver in sufficient pindrer che duei pindrar tuts tiers cura ch'ei sesanflan sin funs duront ch'igl ei mundi. La pindrada ei per tiers armentivs sco manedels treis raps per gada, cavals 17 centims il di e la notg il dubel.
3. Ils tiers casa dueien esser enferrai da tut temps cura ch'ei pon far donn. Mintga vischinadi duei ver in agen pindrer sin quei e cura tals tiers vegnan traplai, ch'ei buca enferrai duront ch'ei sa vegnir fatg donn, sche survegn il pindrer 11 cents per l'emprema gada e la secunda il dubel.
4. Classenas e purteglias entuorn ils vitgs dueien sil pli tard otg dis suenter fatg mundi esser rugaladas e messas en uorden.
5. Mintga vischinadi duei pladir sufficientes pasturs sin ils tiers dil general. Duess in tier d'in vischinadi ch'ei sut pastur far donn sin funs, sch'ei il vischinadi responsabels, ton per il donn, sco era per la pindrada, bein aber sch'ei sa vegnir cumprovau ch'il pastur seigi la cuolpa, sche duei quel stuer bonificar als vischins u al particular, il medem duei era esser cun ils pursanavels dallas alps e pasturs en quellas.
6. Tuts tiers dueien esser sut pastur temps ch'ei mundi. Anseuls dueien, essend che quels san buca direct vegnir pertgirai, duei mintgin mirar ch'ei stettien ord ils praus, cass cuntrari ei scadin responsabels per la pindrada e donn che quels fagessen.
7. La primavera duei mintgin puder ira cun ses tiers, cauras e tiers casa en ils mises, bein aber duei en mintga mises esser in sufficient pastur sin tiers manedels, era duei scadin

stuer vischinar il pastur general a casa cun cauras e tiers casa.

8. Ei duei esser scharf scumandau da better en crappa ni auter mulmandem en ils uals u dutgs che van atras funs, sco era en gassas u vias communalas, ni sin muschnas. Era duei esser scumandau da metter crappa sin pastira che vegn schubergiau en funs, duess quei da particulars vegnir abusau, sch'eis el obligaus da bonificar alla vischnaunca per ton sco il donn ei en la pastira. Tgi che surfa, quel ei mintga gada ch'el vegn traplaus, croda el en fallonza da 80 cts., 40 cts. audan a quel che notificatescha e 40 cts. alla vischnaunca; ei d'entellir il better en dutgs, gassas e grundas; far ora crappa e metter en pastira ei sco detg.

9. Scadin che ha classenas, duein quellas ver sufficientas, da maniera, ch'ei vegni schurmegiau da donns. Per clauder si da **Maun Sura** en ed anora, duei vegnir dau lenna en igl uaul sura, mintgamai il pli damaneivel dil prau. Per la gassa imperiala (*via principala*) dueien ils pals e lenna vegnir dai en igl **Uaul Surrein** ed **Uaul la Punt Baselia**. Enstagl lattas duei vegnir dau a norma da basegns in lenn e quel duei vegnir fatgs en tocs e claus, quel ch'ei dadens, duei vegnir dau en igl **Uaul s. Brida** e quei en la medema categoria sco sura detg; quel dador il vitg da **Rueras** ei en igl **Uaul Surrein**, sco sura.

10. Tgi che fa mir e lai ira sut la classena da lenn, duei vegnir pagaus dalla vischnaunca cun 80 cts. per tschuncheisma veglia. Bein aber duei esser in mir sufficient, da maniera ch'ei stoppi buca vegnir sur en lenna per far schirm (*schurmetg*).

11. Il far dascha da stiarner u da magliar, sco era barba, ei scumandau, bein aber sch'igl extrem basegns duess vegnir, sch'en gliez cass, cura ch'ei vegness da plirs particulars lamentau, sche duei vegnir dau vischnaunca e secunteniu a norma da circumstanzias e basegns. Discharina duei esser lubiu da far, bein aber da duvrrar negins uaffens, per schubergiar, resalvau ina scua.

12. Scadin duei esser obligaus duront temps da fretg, sco auter temps che fa donn, da cun menadiras ira per ils viadis. Era duei esser scumandau da temps da fretg da far sendas atras il funs per cumadeivladad, nua ch'igl ei negins dretgs.

13. Scadin che va cun siu muvel a mises, seigi baul u tard, duei ton sco pusseivel tener en il vau che meina tier quel; catschar ils tiers vinavon e metter glied encunter via che seigien el cass da schurmegiar dil donn dil particular.

13. La dumengia la pli datier dalla fiasta da Nossadunna d'uost (15-08), duei la vischnaunca vegnir clamada ensemen per sedeliberar cu schar far fein en ils cuolms aults, aschia era la dumengia il pli datier da s. Barclamiu (24-08), per schar segar ils cuolms bass. Quei segar duei cuzzar per scadin, dil di ch'ei vegn dau tier, entochen igl εμπrem d'october.

14. La dumengia avon s. Martin (11-11) duei mintg'onn vegnir dau vischnaunca e seconsultau co schar vegnir en cun tiers e tgei arvè pagar.

15. L'emprama dumengia da mars duei sin vischnaunca vegnir mess cautebias da stiarls e cavals en las alps (e calusters).

16. La via da **Sudada** duei vegnir mantenida da maniera, ch'ei sappi vegnir duvrau cun bos, per aber facilitar e tener en meglier uorden, duei mintga particular encunter il funs ver quita che l'aua da temps en temps vegni menada ora encunter siu prau, e quei per schirm dalla via duei el lu far quella lavur.

17. Vias communalas dueien mintg'onn la primavera vegnir schubergiadas. Tut ils mirs ch'ei stagiai da tschentar e repustar en la gassa, tut la vischnaunca dueien vegnir repustai a norma dalla stagiada, duessen ils particulars muncar, sche duei igl obercheit, sin quen da quels che

mauncan, far far.

18. Aschigleiti sco ei vegn bess tiara sil funs, sche duei mintga particular, che ha funs sper las gassas, era better mintgamai aschi lunsch sco siu funs tonscha ed allura, aschigleiti sco igl ei pusseivel da saver frequentar las gassas, duei scadin ira per quellas, seigi cun menadira, u era a pei e schanegiar il funs, seigi sura ni sut gassa.

19. Per fein jester paga scadin 85 cts. la tschuncheisma vedra.

20. Vulcan in u plirs per speculaziun cumprar e paschentar fein ord vischnaunca, sche pagan quels a norma sco igl arvè ei fixaus sin ils tiers che pagan arvè, quei ei adina entelgiu suenter tschuncheisma. Duess ei fruntar in extrem basegns, ch'ei fuss enzacu da cumprar en vischnaunca, sch'en gliez cass duei vegnir pagau nuot.

21. Davart ils tgauns

22. Il vadler

Nun ch'ei fuss evidentamein il cass che tal u tuts fussen temerariamein temps en la miseria da fein.

Davart better a prau ei lubiu en ils mises, da better cura ch'ei plai, prau da casa aber pér otg dis suenter scargar dallas alps.

Las casas da scola dueien scadin vischinadi, nua ch'ella ei, mantener tut en bien uorden, senza garegiar la vischnaunca.

Ils ugaus pervenda dueien ver quitau ch'ils baghetgs dalla pervenda vegnien manteni en bien uorden, era dueien ils ugaus, avon che metter cuosts, ver endamen cun ils geraus, ni quels en cass grevs cun la vischnaunca sezza.

Davart il cumprar ils tiers, duess esser fixau in cert temps cura ei pudessen metter cun ils lur

a separar prau il magliu

Cun rispli: Mintgin ha il dretga da vender e cumprar e prender tier sesez cura ch'ei plai. (*quella part ei stihada atras*)

NB. Ariguard igl atun, il catschar via e neu ils muvels, per exempel **Sedrun** catschar generalmein vin **Gonda** ses tiers.

Uorden da vischnaunca legiu giu 1857, ils 17 da matg
Stiaffen Monn, gerau

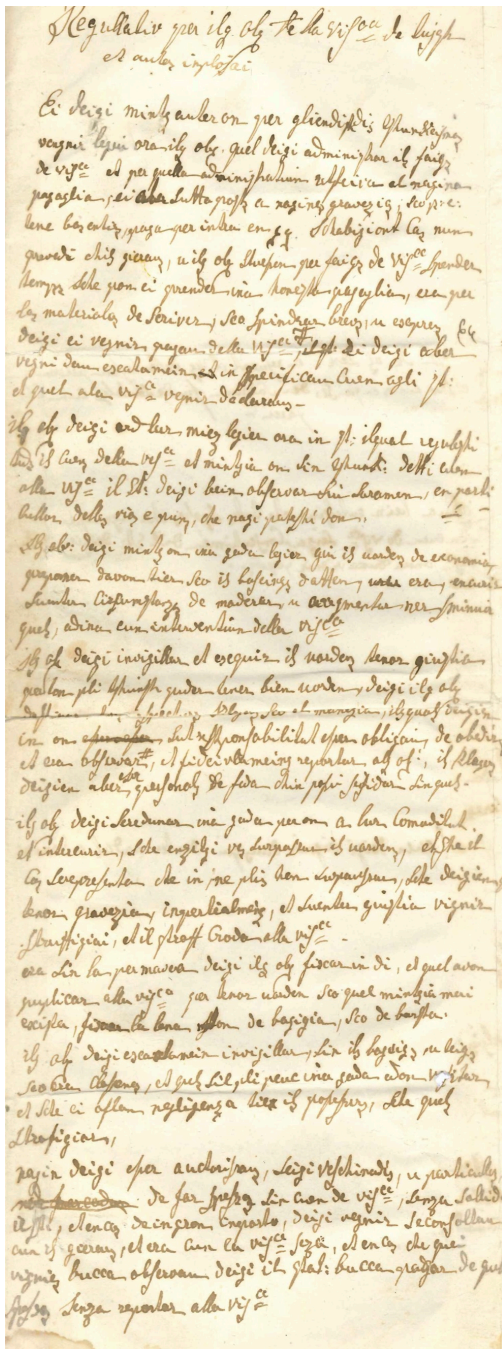

Val Mila

1857 - Regulativ per igl obercheit

Igl obercheit vegn eligius mintg'onn per Gliendisdis Tschuncheismas. - Quel elegia in statalter che meina il quen da vischnaunca. - A vischnaunca duei mintgin cumparer, sch'el ha buca sufficientas stgisas. - Mintg'onn ei da leger avon ils uordens. - Igl obercheit ha da survigilar ed executir gestamein ils uordens. - Ina ga ad onn ston els serimnar e mirar sch'enzatgi hagi surpassau ils uordens e castigiar ils surpassaders. - Negin astga far spesas sin donn dalla vischnaunca senza salidar il statalter. - Ils davos artechels digl uorden ein dedicai als fatgs dalla baselgia.

Regulativ per igl obercheit dalla vischnaunca da Tujetsch ed auters emploiai – entuorn 1857

Duei mintg'onn per Gliendisdis Tschuncheismas vegnir legius ora igl obercheit. Quel duei administrar ils fatgs da vischnaunca e per quella administraziun retscheiva el negina pagaglia, ei aber suttaposts a neginas grevezas, sco per exempel tener bos entirs e pagar per entrar en. Schabegiond cass nunprovedi, ch'ils geraus, u igl obercheit, stuessen per fatgs da vischnaunca spender temps, sche pon ei prender ina honesta pagaglia, era per las materialias da scriver, sco spindrar brevs u expensas. Duei era vegnir pagau dalla vischnaunca cura ch'ils geraus ston ir a **Mustér** per camond dil mistral regent per cussegls – retscheivan ei dalla vischnaunca in rensch a di perin. Ei duei aber vegnir dau exactamein in specificau quen al statalter e quel alla vischnaunca vegnir declaraus.

Igl obercheit duei ord lur miez leger ora in statalter, il qual rugaleschi tut ils quens dalla vischnaunca e mintg'onn sin Tschuncheismas detti quen alla vischnaunca. Il statalter duei observar siu sarament, en particular dallas vias e punts, che negin piteschi donn.

Cura ch'ei vegn clamau vischnaunca duei mintgin, sch'el ha buca sufficientas stgisas, cumparer. Il gerau duei aschi cuort, e clar sco pusseivel declarar il motiv da quella petiziun, allura vegnir dumandau ils meinis e duront ch'ei vegn vitier, duei negin puder disturbar, suenter aber duei il salter schar temps che mintga vischin sappi dir siu meini, era duei vegnir priu si ils meinis e sch'el garegia sin mintgin fatg ina tscharna, ... (*rut naven*); tuttas conclusiuns duein genuinamein vegnir proteg..... (*rut naven*) e lu e mintgamai la sequenta vischnaunca leger avon ..... (*rut naven*).

Igl obercheit duei mintg'onn ina gada leger giu ils uordens d'economia, proponer daffertontier sco ils basegns dattan, era encurir suenter circumstanzias da moderar u augmentar, ni sminuir quels, adina cun intervenziun dalla vischnaunca.

Igl obercheit duei invigilar (*survigilar*) ed executir ils uordens tenor justia, quei per ton pli tgunsch puder tener uorden, duei igl obercheit destinar ton, inspecturs, clegers, sco el manegia, ils quals dueien in onn sut responsabilitad esser obligai, d'obedir ed era observar sin

quei che vegn ad els cumandau e fideivlamein rapportar agl obercheit; ils „klegers“ dueien aber esser persunals da fida, ch'ins possi sefidar sin quels.

Igl obercheit deigi seradunar ina gada per onn a lur commoditad ed intercurir, sch'enzatgi hagi surpassau ils uordens, e sch'ils cass serepetessen, ch'in ni plirs han surpassau, sche duein quels tenor grevezia, impercialmein e suenter giustia vegnir castigai ed il castitg croda alla vischnaunca.

Era sin la primavera duei igl obercheit fixar in di e quel avon publicar alla vischnaunca, quei tenor uorden sco quel mintgamai exista, fixar la lenna, ton da baghegiar sco da barschar. Igl obercheit duei exactamein invigilar sin ils baghetgs u tegias sco era classenas, e quels sil pli pauc inagada ad onn visitar e sch'ei anflan negligentscha tier ils possessurs, sche quels castigiar.

Negin duei esser autorisau, seigi vischinadis u particulars, da far spesas sin quen da vischnaunca, senza salidar il statalter, ed en cass d'in grond importo, duei vegnir seconsultau cun ils geraus ed era cun la vischnaunca sezza, ed en cass che quei vegness buca observau, duei il statalter buca pagar da quels spesas senza rapportar alla vischnaunca.

Las vias dueien vegnir cuntinuadas tenor plans, la cumissiun da quellas duei tener in rugalau quen e mintg'onn relatar alla vischnaunca, sinaquei ch'ei sappi dafertontier vegnir priu las necessarias decisiuns. Tut ils uaffens ch'ei cumprai u vegnan stabili tier quella lavur, duei la cumissiun tener en bien guvern e schar duvrrar negin auter che tier quella lavur. Sch'in particular schass duvrrar in siu uaffen, u duvrass lez, quei vul dir in uaffen da prezi, sco palfier, u in auter confidereivel uaffen e quel vegness ruts, sche duei vegnir bonificau suenter il donn.

Ils baghetgs dallas pervendas dueien dils spirituals che gaudan quels vegnir manteni en bien uorden, sco letgs, finiastras ed autras mobílias, tut quei ch'auda alla pervenda, d'els sez. Ariguard il tetg dalla casa pervenda e schar anavos en stan sco da **Sedrun**, fuss da s'entelgir cun il farrer, schabegiond ch'ei stuess vegnir lez baghegiar, reparau u fatg cuosts sin quen da vischnaunca, sche duei igl ugau pervenda salidar il statalter e cun intervenziun da quel distribuir, sch'igl ei aber impurtont, sche duei vegnir emprau la vischnaunca sezza.

Casas da scola duei mintga vischinadi mantener sez sia e zuar sut las medemas categorias sco lur agens baghetgs.

Ugaus baselgia dueien ils tscheins da quels trer en .... (*buca legibel*) e quei impunder en bien dallas baselgias, seigi cun pagar las spesas u augmentar ils capitals e quei adina sin la pli dueivla e nizeivla moda. Els ein obligai da mintg'onn render quen al segnerfarrer ed als geraus cura ch'ei laian saver. Il quen duei vegnir daus giu denter Nadal e Daniev.

Cura ch'igl ei basegns da reparar tetgs u far quels, dueien ils uagus seconsultar cun in u l'auter dils geraus dil marcadar e la lenna tier quei duei igl obercheit tenor basegns vegnir dau ed era vegnir priu en tut igl avanzament da quella.

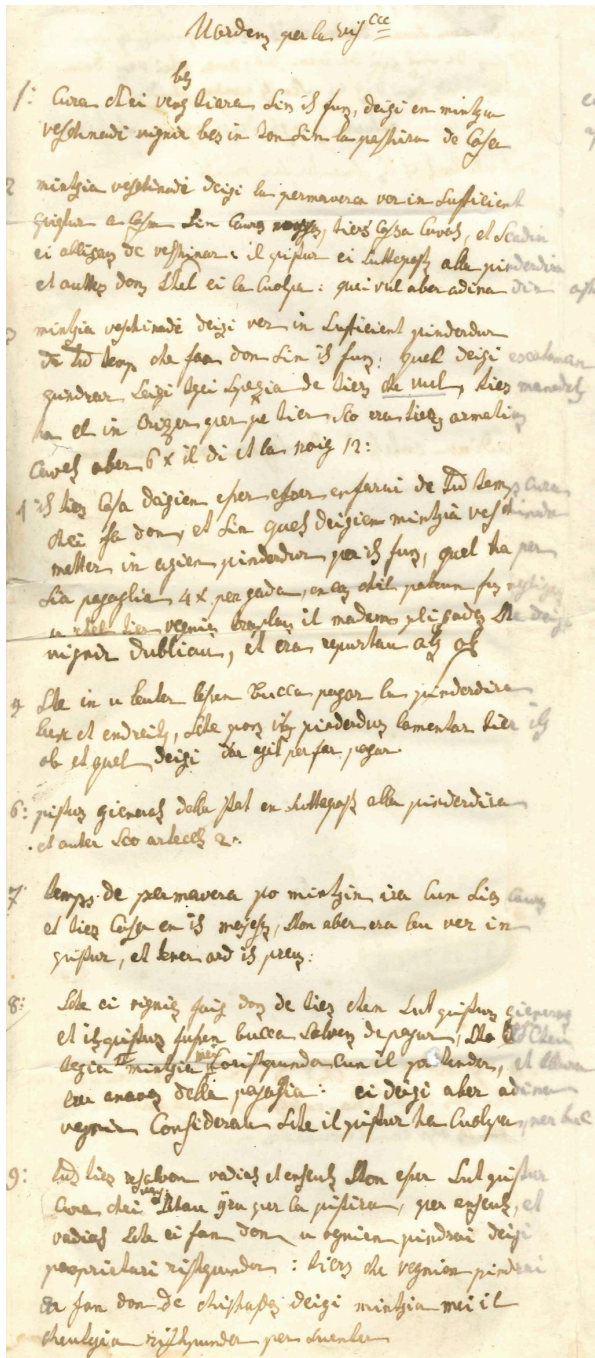
Per prevegnir spesas ed abus (*maldiever*) da dar giu il quen dalla baselgia, sche dueien quels vegnir dai giu tuts en in di. Tier quels duei il segnerfarrer ed ils geraus esser. Quels han per lur pagaglia per quei di 50 xr ed auter nuot e quei duei vegnir repartiu sin las baselgias sco ei cunvegnan. Als ugaus duei vegnir dau ina honesta pagaglia per lur breigia onn per onn e mintga vischin da vischnaunca ei obligaus da per dus onns stuer far ugau, sch'el vegn cumandaus. En cass ch'in u l'auter ugau vess siu quen en schliet uorden, da maniera ch'ils cumissiunai stuessen entardar temps pli ch'il solit, sche duei ei als ugaus vegnir imponiu igl entardament, aschia per pli clar detg, tuttas spesas che vegnessen fatgas sin quen da vischnaunca, ch'il statalter hagi consentiu leutier, vegnien buca pagadas dalla vischnaunca.

1857 - Uorden per la vischnaunca

Il^s artechels serepetan en cumparegliaziun culs precedents uordens. Enqual reglamentaziun vegn percisada. Usits ch'eran daventai tradiziun vegnan nudai egl uorden, per prevegnir a surdiever da quels. En quei senn ei igl artechel 12 da capir che di: Tut quels che van atras Sudada cun tiers il temps che fuss donn, dueien ton sco pusseivel tener per la via e catschar vinavon e buca star eri per schar magliar.

1. Cura ch'ei vegn bess tiara sin ils funs, duei en mintga vischinadi vegnir bess in ton sin pastira da casa. Ei duei vegnir fatg mundi ils tiers la primavera aschi gleiti sco pusseivel, cunzun ils tiers casa.

pastur, mintgamai corrispunder cul pretender ed allura tener anavos dalla pagaglia. Ei duei aber adina vegnir considerau sch'il pastur ha cuolpa ni buc.

9. Tuts tiers, resalvond vadials ed anseuls, ston esser sut pastur, cura ch'ei vegn schau ira per la pastira. Anseuls e vadials, sch'ei fan donn u vegnan pindrai, duei il proprietari rispunder. Tiers che vegnan pindrai, che fan donn da caschadas, duei mintgamai il cautegia rispunder persuenter.
10. Il regulativ digl uaul cun pinar lenna per baghegiar, duei silmeins mintga dus onns vegnir repurtaus a norma dallas circumstanzias e basegns. Bein aber, il regulativ davart il baghegiar da crap, duei restar en vigur, tuts hanletgs cun lenna sut negin pretext, ei scumandau. Per classenas duei vegnir fatg en tocs la lenna, aber buca pinau lattas, funs da **Maun Sura** drovan en ils uauls cunfinonts, las gassas el funs da sutgiu e da **Maun Sut**, nua ch'ei vegn dau sco ei vegn dau digl obercheit, sco igl uorden plaيدا. Quella classena entuorn il vitg duei vegnir fatga sil pli tard otg dis suenter far mundi.
11. Davart il schar prender en tiers silla jarva, duei mintg'onn la dumengia avon s. Martin vegnir fatg vischnaunca e seconsultau davart quei fatg.
12. Tut quels che van atras **Sudada** cun tiers temps che fuss donn, dueien ton sco pusseivel tener per la via e catschar vinavon e buca star eri per schar magliar.
13. Negin duei fierer crappa en las vias ed era buca sin las muschnas d'auters u ch'ei encunter funs d'auters, era buca en dutgs u uals che van atras il funs. Era duei negin ir atras il funs cun far sendas u viadis senza dretg.
14. La pli datier dumengia dalla fiasta da Nossadunna d'uost duei vegnir fatg vischnaunca per sedeliberar cura schar segar il **Cuolm Ault**. Adina entelgiu da segar mo nua ch'igl ei lubiu.
15. Sco era l'emprema *dumengia* suenter s. Barclamiu (24-8) per far segar ils auters feins a pastg. Il segar quei fein duei buca cuzzar pli ditg che tochen il di avon s. Michel (29-9). Era duei mintgin uardar e ver ensemen il fein quei temps u ord ils cuolms, resalvond quei ch'ei schon meidia per rabbitschar gl'unviern.
16. Nua ch'ei fuss aunc buca mess tiarms denter pastiras e praus, duei vegnir terminau bein, aber adina schar saver ils proprietaris dil funs.
17. Sch'ei fuss uss schon, ni ch'ei vegness ruchegiau classena u mess encunter gassa u pastira, duei vegnir repurtau, ed igl obercheit duei sin quen dil violent far remetter anavos la classena, ni mir, num ch'ei fuss negin pregiudezi, ni da pastiras ni da vitg.
18. Ils cunfinonts encunter ils mises da **Cavorgia** dueien mirar che lur seivs ch'ei obligai, seigien sufficientas da maniera che negin piteschi donn.
19. Tuts feins jasters dueien onn per onn vegnir fixai a norma sco la vischnaunca anfla per dueivel e gest.
- Ariguard il tiers ch'ils da **Tschamut** prendan sin lur alp, duei vegnir fatg ina entelgientscha ariguard quei temps che las alps ein cuminablas.

1857 - Uorden d'alps

Alps han ils Tuatschins adina giu detgavunda; 63% dil terren productiv ein pastiras dad alp. E tonta abundonza lai eleger. Ils Tuatschins ein sedecidi per las alps suleglivas cun in bien access. Las outras han ei vendiu ni schau a tscheins. Mo è las alps salvadas ein savens stadas memia grondas. Perquei era il pavel savens scarts durant il liung unviern e la primavera biestga tgerlentada.

Tenor "la moda primitiva da guder las alps" cargava in pur probablamein ensemen cun in per vischins igl entir muvel sin in' alp. Durant la stad saveva el midar l' alp, sch'el leva - aunc veva ei plaz da stiarner. Igl onn 1832 denton prescrieva igl uorden da vischnaunca (per l'emprema ga), nua cargar e tgei tiers e cons. Cun quella "moda moderna da guder las alps" - oz schessen ins forsa moda raziunalisada - han ins entschiet ad ulivar las alps. Quei pretendeva dumbraziuns ed inventarisaziuns, pia in tschuat lavour administrativa.

A quellas differentas modas da guder las alps corrispundan differentas fuormas d'organisaziun. Da l'**Alp Tschamut** ha Josef Steiner, scolast da **Selva**, scret viers la fin dil 19avel tschentaner: *"Mintga famiglia vev'en quell' alp duas tegias essend cheu duas midadas, ina giu bass ed in' altra pli si ad ault. Cheu savevan lura ils da Tschamut schon baul la primavera ir'ell' alp cun tut lur tiers pigns e gronds. La sera mavan ei en e mulschevan mintgin sias vaccas e cauras. La damaun suenter mulscher chischavan ei e mintgin vegneva lu a casa cugl alv e la schuffa caulda da solver. Il penn vegneva lu schaus per gentar e tut vegneva lu cheu tratg bein a nez. Durant la stad predevan ei lu si bia tiers jasters e targevan lu in grond pagament. Da parter quella rendita deva ei aber savens dispetas e scandalems. Tgi leva parter suenter olmas, tgi suenter famiglias ed auters suenter rauba, aschia ch' ils rehns survegnevan il bia".*

La fuorma "moderna" organisava 14 - 16 purs, pursanavels, tier ina corporaziun d'utilisaziun, ina caschada. Mintga caschada veva il dretg da guder 10 onns l' alp sco quei ch'ella leva. Suenter vegnevan las alps repartidas ed organisadas danovamein. Alla testa d'ina caschada steva il cautegia, eligius dils pursanavels.

Caschar caschava mintga pursanavel in tochen dus dis e quei cun tut il latg. Silsuenter predeva el ses products e turnava a val. Per reparter la rauba deva ei dus sistems. Il dugar (*mesirar il latg*), che Giachen Casper Muoth ha descret en la poesia "A mesiras" e "Las stialas da latg" en Sin Cadruvi, da pader Baseli Berther. La dugada ei pli veglia e meins exacta. Ina tochen duas jamnas suenter la cargada serimnavan ils pursanavels si d' alp e mulschevan las vaccas. Tgi che mulscheva tgei vaccas, gliez decideva la sort. Tenor la prestaziun da latg da quei di, vegneva la clav da reparter la rauba calculada. Tier il secund sistem vegneva il latg pesaus mintga di. Il pur ch'era en roda da caschar, nudava la prestaziun da sias vaccas e da quellas da tut ils pursanavels ensemen silla stiala da latg. Cu tuts vevan caschau inaga, vegneva ei fatg quen.

Malgrad las differenzas da guder e d'organisar las alps, ha il pur caschau sez mal ni bein tenor gust ed inschign durant gl'entir 19avel tschentaner. Pader Placi a Spescha era buca fetg incantaus dils products tuatschins e surtut dallas baitas da tegias "mender che taunas d'uors". Tonaton, igl onn 1805 ein 750 kilos magnuc grass vegni exportai ella **Lombardia**, e quei per la summa da 510 frs.

El decuors dils onns denton ein il viadi e la concorrenza vegni memia gronds. Ils Tuatschins ein sespecialisai sin la tratga; pli grass il vadi, pli maghers il magnuc!

Igl onn 1906 ha la radunonza da vischnaunca approbau in niev uorden dad alp che ha midau il guder las alps da rudien. Da lu enneu han buca pli ils purs caschau, mobein in signun. Tec a tec han ins renovau las tegias e baghegiau tschalers da magnuc.

(Cudisch da Tujetsch 1987)

Uorden d'alps da 1857

Suenter la fiera da Tujetsch, che veva per ordinari liug entuorn ils 10 da zercladur, vegneva ulivau las alps sco ellas fuvan stagiadas, normau il diember. - En cass da neiv, e quei saveva esser inagada per meins, duorava ei untgidas e quellas eran fixadas precisamein per mintga alp. - Ils cavals han sia atgna alps e culs vadials stat ei liber a mintgin co sestelegiar. - Egl artechel 11 vegn precisau claramain la fuorma dalla zavrada dallas nuorsas.

1. La dumengia suenter fiera da **Tujetsch** duei vegnir dau vischnaunca e sin quei di duei a mintga cauteigia da vaccas e biestga esser dau en ils tiers ed ils cauteigias dueien sin quei di repurtar il diember, sinaquei che la vischnaunca sappi sin quei di seresolver cura ulivar.

2. Ils cauteigias dalla biestga schetga e cavals dueien vegnir mess avon calonda mars, seigi dalla vischnaunca u era digl obercheit.

3. Las alps stattan stagiadas cun il diember da tiers sco plaidda il sequent artechel. Mintga alp duei tener sin il siu ed era ver pasturs sufficientes, ton per il néz dil particular, sco era ch'ei seigien el cass da schurmegiar il donn dils cunfins. Il trer ensemen il latg las dumengias sut ils uffecis, u sin publicas plazzas, ei absolut scumandau.

4. En mintga alp da vaccas ei schau sura als pursanavels da quella da pascular quella sco ei vegnan perina, bein aber sto ei survir per norma che mintgin po rugalar sez las vaccas, sto aber en ina caschada sco ei vegn ulivau ed ira ensemen cun quella.

5. Las untgidas ha l'alp

Val Val: il Plaun d'Eras tochen ils cunfins,

Val Giuv: Mulinatsch,

Nual: ils Plauns Selva,

Cuolm Cavorgia: Pardatsch,

Cuolm Davi: la Val Bugnei u Foppettas,

Maighels: Surrein denter l'aua Nual e Val

Vadretg,

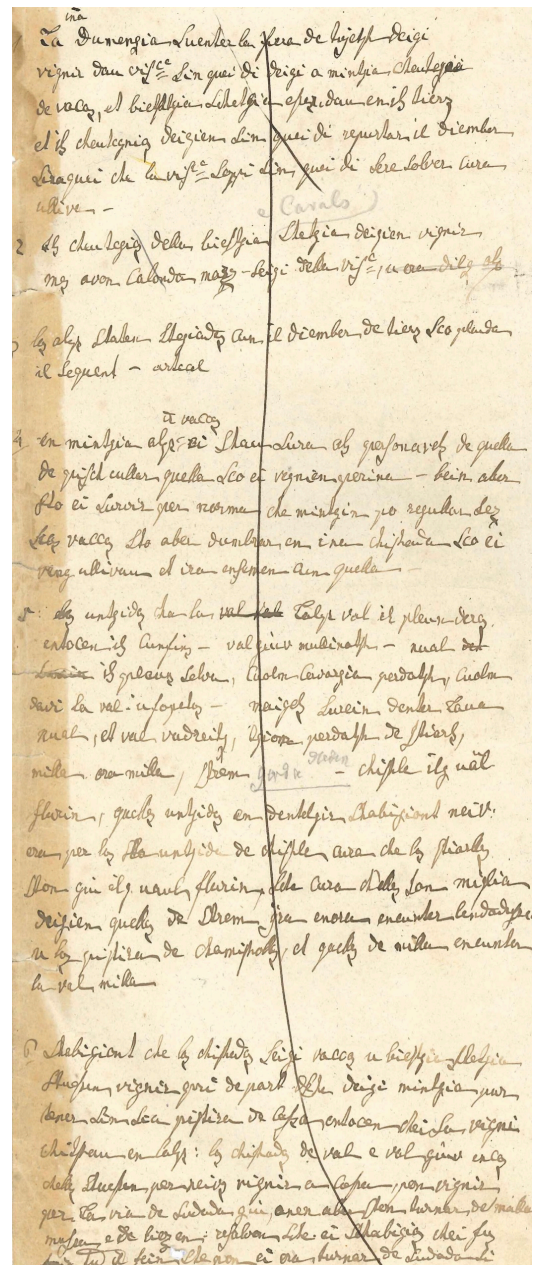
Tgom: Pardatsch da Stiarls,

Mila: ora Mila,

Strem: Gonda Dadens,

Caschlè: igl Uaul Flurin.

Quellas untgidas ein d'entelgir schabegiond neiv, era per las untgidas da **Caschlè**, cura che las stiarlas ston giu igl **Uaul Flurin**, sche cura ch'ellas san magliar, dueien quellas da **Strem** ir anora encunter **Londadusa** en las pastiras da **Camischolas** e quels da **Mila** encunter la **Val Mila**.

6. Schabegiond che las caschadas, seigi vaccas u biestga schetga, stuessen vegnir giu da vart, sche duei mintga pur tener sin sia pastira da casa entochen ch'ei sa vegnir catschau en l'alp. Las caschadas da **Val** e **Val Giuv**, en cass ch'ellas stuessen per neivs vegnir a casa, pon vegnir per la via da **Sudada** giu, anen aber ston turnar da **Malamusa** e da **Liez** en, resalvau sch'igl ei schabegiau, ch'ei fuss segau tut il fein, sche pon ei era turnar da **Sudada** si.

7. Ils cavals dueien vegnir cargai tuts en l'alp e negin po tener a casa quels sut negin pretext, ei aber schau, sche in u l'auter duvrass d'ir ord **Tujetsch** per menadiras, sche po el schar ina notg avon ch'el drovi sin la pastira da casa e la notg, suenter aber buca pli, duess in u l'auter surduvrar quest, sche croda el per mintga ga en fallonza dad 80 xr a di, ils quals crodan tier, miez al vischinadi digl appartenent e miez alla vischnaunca. Ei duei aber vegnir dau al stalter regent e quel ha da trer en il fatg.

8. Ils vadials che mintgin vul cargar, ston vegnir dai en sco ils stiarls e stiarlas e ston vegnir considerai en il diember d'ulivar sco auters, ei aber da remarcar, sch'ei vegness cun las stiarlas surcargau, ch'ei stuess vegnir dau ora ord las alps da stiarls, sche ston ils vadials vegnir dai ora e buca las stiarlas.

9. Ils auters vadials po mintgin metter da **Maun Sut** nua ch'el vul e da **Maun Sura** sin las pastiras da casa ch'el vul, bein aber mo mintga vischinadi sin lur pastira e mo cun ils vadials da lur vischinadi far pastur, buca aber d'auters vischinadis po il vischinadi da particulars prender da pertgirar, era giu da **Maun Sut** sin las alps ni encunter quels, ei scumandau da far pastur da vadials.

10. Ils tiers casa che vegnan teni a casa e dueien esser sut pastur e teni directamein sin las pastiras da casa.

11. Allas nuorsas en l'alp duei il stalter furnir als pasturs mesa buot sal e cumprar quella digl emprem maun. Per pagar quei eis ei mess si in xr per nuorsa. Cura che quellas vegnan zavradas, sche tochen che quellas ein buca tuttas ligiadas u sut patrun, duei negin ira naven dil liug cun quellas. Cura ch'igl ei aber zavrau, sche duei il stalter ed in auter um, che la vischnaunca numna, cun il pastur ensemblamein, genau mintga pastur u pur, e dumandar il diember e nudar si e per allura, cura che quei ei fatg, sa mintgin ira cun lur nuorsas. Las nuorsas dueien vegnir zavradas en la sequenta moda, numnadamein mintga pur d'in vischinadi zavra sias nuorsas e mintga vischinadi metta quellas dapersei e mintga auter vischinadi sin siu predestinau plaz ensem. Cu tuttas ein zavradas fa il cauvitg da mintga vischinadi, ni in auter qualificau vischin, dar quen, mintga vischin sias nuorsas e noda quellas exactamein si e surdat la gliesta als pasturs. Era ils pasturs han il dretg d'esser presents, cura ch'ei vegn priu quen ni dau en las nuorsas.

12. Las pastiras da casa duein vegnir stabilidas il circuit, sco era dretgs e privilegis d'in u l'auter vischinadi in encunter l'auter.

Fiera sisum il vitg **Sedrun**. La historia dallas differentas fieras en **Tujetsch** che han giu liug a **Rueras**, **Camischolas** e **Sedrun** han biaga dau radunonzas da vischnaunca pulitamein emoziunalas e dessen in tema da seprofundar.

In schatg ord entgins protocols da vischnaunca

1838

Plinavon eis ei concludiu da tener la fiera, ch'era schiglioc fixada avon la fiera d'**Ursera**, duei dacheudenvi vegnir tenuta per suenter quella d'**Ursera** e per igl onn d'uonn duess ei vegnir tenu sin ils 19 dil meins current e zuar uonn cheu a **Sedrun** ed in auter onn a **Rueras** ed aschia viceversa.

1864

Ei vegniu declarau ch'il motiv principal seigi oz nua tschentar las fieras sco quei ch'igl ei schon avon otg dis publicau, ch'oz vegni tenu vischnaunca per quei motiv. Ed ei lura vegniu dumandau entuorn ils signurs che han da dir meini, ils quals ein stai differents nua tschentar las fieras pigl avegnir. Bein aber en quei vischinadi ch'ei il pli, dueien ellas restar e buca vegnir in onn a **Sedrun** e l'auter a **Rueras**, sco tochen da ... .. Sin quei ha Giachen Fidel Caveng declarau ch'el secreigi, che la fiera dalla primavera eri dada per **Rueras**, seigi aber per ver la pasch schau ira onn a **Sedrun** ed in onn a **Rueras**, finalmein ha el resalvau tuts dretgs da quellas varts. Sin quei ei vegniu fatg si duas tscharnas, schebein ins vegli tschentar omisduas fieras en in liug. Sinquei ei cun in grond pli concludiu da tschentar en dus vischinadis e quei nua che croda il pli. Suenter quei ei vegniu si duas tscharnas, ina per tschentar la fiera dalla primavera a **Sedrun** e l'autra ei stada contra tscharna ed ei resultau che l'emprema da metter ella a **Sedrun** ei stau il grond pli. Sinquei ei vegniu fatg si duas autras tscharnas, l'emprema per metter la fiera dils 12 d'october a **Rueras** e l'autra per **Camischolas**. Essend quellas ulivas ha il salter buca saviu decider. Sin quei ei vegniu numnau dus dumbravuschs, il cusseglier Sep Antoni Deragisch e staltal Stiafen Beer ed ei ella dumbraziun seresultau che las vuschs ein stadas ulivas, 68 per part. Ei aber levau si il dubi, ch'ei seigi iu atras buobs che hagian buca cumplenu la vegliadetgna per dar vusch. Il president ei sin cussegl serendus en casa farria per mirar el cudisch da battens ed ei resultau, che dus che seigien i per **Camischolas**, in hagi buca cumplenu 15 onns e l'auter mo els 16 onns, aschia ch'ils da **Rueras** hagian il pli. Sin quei ei allura da particulars vegniu fatg encunter che tuts hagian il dretg e stoppien mo sin cumin ver ils 17 onns e buca sco il president pretendi. Suenter empau sedispitar ei vegniu fatg si duas autras tscharnas, ina per ira vinavon, l'autra per refierer per il di d'oz. Igl ei resultau il pli d'ira vinavon e dumbrau l'autra gada e schau tier d'ira tgi che ha vuliu. Sin quei ei resultau per **Camischolas** 71, per **Rueras** 64 e sinquei ei la vischnaunca sliada si.

1871

Eis ei declarau ch'il Cussegl Pign hagi concediu da tener fiera a **Sedrun** il 22 sut suandontas cundiziuns; che tuts tiers che vegnan sin fiera dueien sefermar vi la resgia e sisum il vitg **Sedrun** e denter la 8 uras e las 9 uras vegnan quels tiers visitai dil "Bezirgartz" avon che passar sin fiera, cun dasperas declarar che tuts tiers che vegnan vendi ord nossa vischnaunca, ston per igl εμπrem vegnir urentai da nos "vichaufsehers" e quels dueien dar in attestat ch'ei seigien sauns e per lura vegn ei dau dil president la bulletta da sanadad per tals tiers.

1888

Ei davart dils vischins da **Sedrun** vegniu garegiau vischnaunca pervia dalla fiera dil zercladur ch'era vivon a **Sedrun** ed ei ussa fixada a **Rueras**. Suenter lura ver udiu ils differents meinis, eis ei cun grond pli concludiu da turnar a petiziunar che la fiera dil zercladur vegni fixada a **Sedrun** e ch'ins duessi danovamein era petiziunar per ina fiera a **Rueras** sigl atun.

1857 - Impressiuns da viadi

La suandonta descripziun da viadi ei cumparida ella Nova Gasetta Romontscha nr. 38 digl onn 1857. Deplorablamein ei il scribent da viadi buca enconuschents. Sias impressiuns dalla cuntrada e populaziun ein ordvart interessantas.

Arrivaus silla collina da **Mumpé Tujetsch** dat il viandont, che va dalla largia **Surselva** el stretg **Uri**, aunc ina legrevla egliada anavos silla maiestusa cadeina dil **Tödi** e silla cuntrada amfiteatrala da **Mustér** cun sia imposanta abbazia, va lura tut alla grada vinavon silla davosa terrassa dalla **Partsura**, ell' amureivla **Val Tujetsch**. In stupent selvadi cun cuolms pitorescs, oreifras pastiras, fritgeivels funs ed in bi, activ, svelt e legher pievel! Encunter miezdi sesarvan las vals **Nalps**, **Curnera** e **Maighels**, provedidas cun bials glatschers. Viers gl' **Uri** sesaulza il **Badus** ni **Six Madun** culla fontauna dil **Reinsura** e visavi l' aulta stgeina dil **Crispalt**, enamiez egl jarvus cuolm da **Milez** cul pass ad **Ursera**; encunter nord dus hazers coloss da 11'000 peis altezia: il **Culmatsch** ed il **Pez Tgietschen**; denter en il **Tgiern dil**

Impressiuns de viadi.

I.
Arrivaus silla collina de Mompjetjetsch dat il viandont, che va dalla largia Surselva el stretg Uri, aunc ina legrevla gliada anavos silla maiestusa cadeina dil Dedi e silla conrada amfiteatrala de Mustér cun sia imposanta abbazia, va lura tut alla grada vinavon silla davosa terrassa della Partsura, ell' amureivla val Tujetsch. In stupent salvadi cun quolms pittorescs, oreifras pistiras, fritgeivels funs ed in bi, activ, svelt e leger pievel! Encunter miezdi sesarven las vals Nalps, Cornera e Maighels provedidas cun bials ghlitschès. Viers gl' Uri sesaulza il Baduz ne Sixmadun culla fontauna dil Reinsura e visavi l' aulta stgeina dil Crispalt, enamiez els igl jarvus quolm de Milez cul pas ad Ursera; enconter nord dus hazers coloss de 11,000 peis altezia: il Culmatsch ed il Piztgetschen; denter en il tgera dil Ritzli cun in carpus ed unfiseivel trutg giu ella val Maderana, che sbucca giul Steg. Il Bostg, igl ault denter Tujetsch e Mustér, che schai a mesa val e porsch' in oreifer prospect, paress d' esser destinaus per rinforzar signurs e signuras cun frestg' aria e scotga caura. Duess la via de fier manar pleansiu miez il mund tralla Surselva, sche po il Bostg survegnir in renomè europeic, val sco il magnific tgera Maler ella val Nalps, che fuss tenor las expectoraziuns dils ingenieurs, che lavuran vid la renomada carta de Dufour, schi remarcabels da muntar sco il Righi, Faulhorn e Pilatus. Mo don che nossa biala tiara e sias remarcablads ein bucca pli enconuschentas, schiglioc tergiessan ellas neutier tut in auter diember de viandonts.

Val schi bials sco ils cuolms de Tujetsch ein, val schi bunas ein era las pastiras. Quellas porschan bucca mo savurus pastg ad in grond diember de tiers, sonder culla fanada. ch' ei vegn cheu segau ora, enviarna Tujetsch 100 ar-

Ritzli cun in carpus ed unfiseivel trutg giu ella **Val Maderana**, che sbucca giul **Steg**. Il **Bostg**, igl ault denter **Tujetsch** e **Mustér**, che schai a mesa val e porsch' in oreifer prospect, paress d' esser destinaus per rinforzar signurs e signuras cun frestg' aria e scotga caura. Duess la viafier menar plaunsiu miez il mund tras la **Surselva**, sche po il **Bostg** survegnir in renomè europeic, ual sco il magnific **Tgiern Maler** ella **Val Nalps**, che fuss tenor las expectoraziuns dils inschigniers, che lavuran vid la renomada carta da Dufour, schi remarcabels da muntar sco il **Rigi**, **Faulhorn** e **Pilatus**. Mo donn che nossa biala tiara e sias remarcablads ein bucca pli enconuschentas, schiglioc targessen ellas neutier tut in auter diember da viandonts. Ual schi bials sco ils cuolms da **Tujetsch** ein, ual schi bials ein era las pastiras. Quellas porschan bucca mo savurus pastg ad in grond diember da tiers, mobein culla fanada, ch'ei vegn cheu segau ora, enviarna **Tujetsch** 100 armauls! En neginas vischnaucas ei il fein a pastg da schi gronda impurtonza sco cheu. Senza negins funs ein ins el stan d'envernar ina vacca ed ina roscha cauras e forsa aunc vender empau fein. Buca per nuot eis ei vegniu pretendiu dalla cumissiun catastrofala dil circuit "ch'en **Tujetsch** stett' in pur bein cun nuot rauba". Igl ei la tiara nua che latg e mèl flessegian, sco gia siu vegl num cheltic "**Tavaech**" (habitaziun el plaun da pastg) dat d' entelgir. Il temps ch'ei

vegn fatg fein a pastg ei tut si ella greppa, umens e femnas ein armai cun carpialas e bia bleissas ein schi prigulusas ch' in sulet pass falliu betta en bratscha alla mort. Ils spirituals bandunan quels dis buca la casa, nunsavend qual mument ch' els vegnien clamai per proveder in sventirau. E tonaton lavura tut cun grond ardiment, ed ei seschass dar ina zun interessanta descripziun da quella veta. Ils prauscasa ein fritgeivels ed ins paga pils legi ora tochen miez taler il fest! Salin vegn ei mess ora pauc, persuenter vesan ins ils pli stupents segals, strom da 6-7 peis lunghezia cun grondas e bialas spigias; il dumiec crescha aunc si **Tschamut**, 5300 peis sulla mar, il pli ault vitg ella **Europa**, nua ch' ins anfla èrs; il strom vegn zuar buca liungs, mo las spigias ton pli pleinas. Il glin en **Tujetsch** ei renomaus, el ei tochen in bratsch e miez liungs e

dat bia sem. Dad ina curtauna semglin eis ei vegniu fatg tochen 20 curtaunas – ina buna rendita. Ei dat denton onns nua che la purgina lavaga tut ils èrs; aschia legian ins egl urbari dad in purgina el gissiatavel tschentaner, che ha totalmein giu ruinau la raccolta, taluisa che 80 persunas, babs da famiglia cun dunna ed affons, han gl'atun stuiu emigrar giu viers l'**Ungaria** per buca murir dalla fom.

Tujetsch para d'adina esser stau bein populau, sco ins vesa ord las devastaziuns dalla muria. Igl onn 1584 ha la muria gronda raffau naven mo en **Tujetsch** 800 persunas; era tiella pestilenza "dallas biergnas" el 17avel tschentaner eis ei iu ruh tier. Ina mumma ord la renomada nobla famiglia de **Medel** ei da quei temps fugida cun ses dus schumellins silla prada da **Cungieri** sur **Sedrun** si. Ins ha anflau leu la mumma morta, mo ils dus fegls eran aunc vivs e tezzavan vid il sein. In da quels senumnava **Conradin** de **Medel**, el ei silsunter vegnius 1665 mistral e 1678 landrehter. Siu frar, in perdert scribent, ei vegnius legius ora sco prenci e prelat dalla claustra da **Mustér** sut il num Adalbert II. La schlatteina de Medel ei morta ora sco era quella de Putnengia ni Pontanunga, ch'ei sefatga immortalata tras igl avat Pieder de Putnengia, il fundatur dalla Ligia Grischa; la ruina dil casti da quella nobla e beinmeriteivla famiglia paradescha aunc ozildi sin in crest sper **Rueras**.

Enconuscent ei il bien humor e l'aulta e clara vusch dils Tujetschins. Els ein adina da buna veglia ed amatars d'empau canera; sch'ins auda a grend els, sche ston ins tuttina buca tertgar, ch'els seigien malperina ed aunc bia meins ch'els secarghien. Els sedattan ora sin tuts mauns e plirs fan stupentas fatschentas egl jester. Las bialas frestgas mattauns setilan bugen el dumiesti, ed in proverb di, ins sappi mai nua las mattauns da **Tujetsch** ed ils cavals laschien lur ossa. Ina profana cumparegliaziun!, schegie ch'il cavagl ei il pli niebel animal da casa; denton ei quei proverb in viva emprova che las Tujetschinas hagian dapertut bien esit. Maria Catrina Beer e Culastia Riedi, ch'ein dil temps dils Franzos cumpari en vestgadira dad umens e cul turschet si dies, dattan honorifica perdetga, ch'ei maunchi era buc allas Tujetschinas curascha e patriotissem.

Ils turists, che admiran cheu la biala natira el ravugl da maiestusas muntognas primitivas ed ils naturalists, che fan en quels cuolms ina preziosa raccolta da mineralias, anflan ellas ustrias da **Tujetsch** bien tractament. Negins viandonts passan spell'ustria dalla Cruna a **Sedrun** vi, senza star eri e considerar l'admirabla flora, che ornescha si las finiastras dall'entira fatschada; mo era negins viandonts han bandunau quella schitta e schubra casa senza remarcar el "Fremdenbuch" lur cumpleina cuntentientscha.

Basta nus stuein prender cumiau da **Tujetsch** ed ir sur cuolm. Igl ei las treis e mesa dalla damaun, l'alva pungieess, sch'ei fuss buc en la brentina e pluess. Nus lessan la sera esser a **Berna** ed igl ei aschia buca da piarder temps. Suandond il cussegl d'in vegl poet tudestg:

Wer reisen will,
Der schweig fein still,
Geh stetten Schritt,
Nehm nicht viel mit,
Tret an am frühen Morgen,
Und lass daheim die Sorgen,

essan nus semess sin viadi ed arrivai a bun'ura ell'**Alp Tiarms**. In stavel plein vaccas e dus pedagogs, vulgo "schulmeisters", che mulschan. In tschaler cun plunas curters e silla cruna speras tractats romontschs sulla pedagogia e metodica. Tgei remarcabel cuncontrast! Tgei curiositad per in pedagog tudestg, ch'enconuscha buca la veta romantica da nos scolasts! Fuss quei stan, al qual ils geniturs confidan lur pli grond scazi, salarisaus tenor merets, nus lein buca pretender a proporziun dils emploiai federals, lura stessen nos scolasts ella **Bassa** sper lur affons, e stuessen buc encurir la stad lur paun sco pasturs e signuns. Denton ha quella mala circostanzia tuttina era enzatgei bien. L'aria alpina, las bunas latgiras e l'emperneivla distracziun ein franc adattadas da consolidar la sanadad dil scolast e mantener sia buna luna. Tedlei aber co quels tractats han anflau la via si **Tiarms**! In giuven pauc studiau, mo zun premurau scolast, ha seschau pladir leu sco signun culla cundiziun, ch'el possi pladir paster, tgi ch'el vegli. El va tier in talentus collega, che veva sco scolast fatg atras cuors da repetiziun per

romontsch e per tudestg e di: "Vul ti prender ad alp tes cudischs da dar scola e denteren mussar empau a mi si d'alp, sche prendel jeu tei sco paster." Detg e fatg. Tgi sa sch'in scolast d'ina diligenza schi originala ei buca vengonz dalla admissiun?

Rinforzai tras in bien refrestg alpin, bandunein nus vaccas e pedagogs e semettein en tutta cufla sin viadi encunter il lag sil **Cuolm d'Ursera**, ch'ei daventaus empau classics tras sequenta barbaria succedida leu ils 7 da mars 1799 tiella retirada dils Franzos, che vegnevan persecutai dils Grischuns. Cheu spel lag sebett'in Franzos enschanuglias cun mauns a Diu, cun grossas larmas giu pella vesta e cun ina corda da paternos enta maun roga el murtiradamein per perdun. In herox da **Tujetsch**, ch'era pinaus da mazzar el, senta commiseraziun; mo cheu seglia in auter pur neutier e di: "Sche ti has buc il cor da mazzar el, sche vi jeu sturnir el". El peglia pella conna da sia buis cargada, mo dil bletsch daditg buc'ida pli, stermeina quella ton sco el po e sturnesch'il pauper schuldau; mo pren mira – muort la stremblada va la buis, la balla penetrescha il cor dil morder, e quel croda el medem temps per tiara vi.

Era nus currevan dil cuolm giuadora, sco sch'il landsturm persecutass nus, arrivein ad **Ursera** las otg, el medem mument sco la posta semettein en crotscha, che meina nus tut a galopp tochen **Flüela**. In viandont, che vul ver e guder nuot, quel dueigi seserrar ella posta!

Il **Lag Miez** a **Maighels** cun vesta encunter **Péz Tiarms** (enamiez), dretg la cadeina dil **Crispalt** e seniester il **Schneehüenerstock**!

Denter **Péz Tiarms** e **Crispalt** sesanfla la **Val Val**. La (Fellital) **Val Vagliauna** (da vigilia "Wache/vegliader") schai denter **Schneehüenerstock** e **Péz Tiarms**.